

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

Replika 71. szám (2010) – Hajléktalanság és térbeli kirekesztés

JELINEK CSABA

2011. július 3-án este 40–50 ember zsúfolódott be a Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei Dózsa György úti épületének¹ nagytermébe, hogy meghallgassák a Replika folyóirat 71. számának megjelenése alkalmából szervezett beszélgetést, és hogy az est végén hozzászóljanak a vitához. A meghívott előadók a „Hajléktalanság és térbeli kirekesztés” c. lapszám apropóján – amely öt fordítás mellett Missetics Bálint tanulmányát és „Gabinak”, a Város Mindenkié (AVM) hajléktalan-érdekvédő csoport hajléktalan tagjának „monológiát”² tartalmazza – a szociálpolitika és a büntetőpolitika kapcsolatáról beszélgettek a hajléktalanok térbeli kirekesztésének példájából kiindulva. A beszélgetés konklúziója nem volt szívderítő. A meghívottak: Borbíró Andrea kriminológus, Nagy Zoltán szociális munkás, Missetics Bálint és Udvarhelyi Éva Tessza, a bemutatott lapszám szerkesztői, illetve Némedi Lászlóné Gabriella, az AVM hajléktalan aktivistája egyetértettek abban, hogy Magyarországon a „szegénység kriminalizálásának” irányába tett közpolitikai lépések kísértetiesen hasonlítanak az Észak-Amerikában és Nyugat-Európában az elmúlt két évtizedben megtapasztalt „revansista” (revanchist) fordulathoz³, amely a szociálpolitikai beavatkozások visszaszorulásával és a büntetőpolitika térnyerésével jellemezhető, és amelynek eredményeképpen a szegényebb rétegek – jelen esetben a hajléktalanok – térbeli kiszorítása történik a városok frekvenciáltabb részeiről.

A szerkesztők álláspontja szerint, ha meg akarjuk érteni – és meg akarjuk változtatni – a hazai tendenciákat, fontos tisztában lennünk azokkal a kritikai diskurzusokkal, amelyek a neoliberais fordulat utáni térbeli folyamatokra adott válaszként jelentek meg a nemzetközi társadalomtudományi szakirodalomban. A megértés mellett a változtatás igényének fontosságát Missetics még élesebben fogalmazza meg „Otthontalan, csupa-csősz világ” című tanulmányában: „A társadalomkritikai gondolkodás számunkra nem önmagáért való: a valódi cél nem az, hogy Magyarországon is szülessenek a hajléktalanságról szóló revelatív társadalomelméleti munkák, hanem egy igazságosabb társadalom” (Missetics 2010, 29.). Az idézet szellemisége előrevetíti a fordítások elmé-

leti orientációját is: kritikai szövegekkel állunk szemben, mégpedig a kritikai-nak olyan értelmében, amelyet Timár Judit Don Mitchellt parafrázálva e folyóirat hasábjain megjelent írásában fejt ki (Timár 2009). Eszerint a kritikai nemcsak a „valóság” folytonos kritikáját jelenti önmagában, hanem a kritikai társadalomelméletek kiterjesztését is olyan diszciplínákra, mint például a társadalomföldrajz.

A kritikai tanulmányokhoz Némedi Lászlóné Gabriella monológga szerkesztett életútinterjúja adja meg az alaphangot. A szöveg két szempontból is újszerű lehet a hajléktalanság kérdésében járatlan olvasónak. Egyrészt finoman kitapinthatóvá válnak azok a fordulópontok, azok a strukturális tényezők (például az állami nevelőotthonban való nevelkedés hatása), amelyek a hajléktalanság felé szorítják „Gabit”. Másrészt maga a hajléktalanság fogalma is kitágul, definíciója relativizálódik, ahogy az interjúalany különböző élethelyzeteivel és a lakhatás változatos lehetőségeivel szembesülünk.

Az „elnyomott” pozíciójából megszólaló, szubjektív narratíva után Missetics tanulmánya kontextualizálja a szám további írásait. A főképp észak-amerikai eseteket feldolgozó tanulmányok közlését a hazai folyamatok hasonlóságával indokolja: a 2000-es évek második felétől, és különösen a 2010-es kormányváltás óta egyértelműen érzékelhető egy (neo)konzervatív közpolitikai fordulat, amely többek között a hajléktalan emberek fokozódó köztéri kirekesztésén érhető tetten. Missetics három analitikus kategóriát sorol fel, amelyek elemzése hozzásegít a kirekesztés és a városi tér átalakulásának megértéséhez: a strukturális, a fizikai és a szimbolikus erőszakot. Strukturális erőszakon „a hajléktalanságot kitermelő és fenntartó gazdasági és politikai struktúrák” működését, fizikai erőszakon a „hajléktalan emberek ellen irányuló kirekesztő intézkedéseket”, míg szimbolikus erőszakon az előzőeket „legitimáló, a hajléktalan embereket dehumanizáló diskurzusokat” értjük (Missetics 2010, 33–34.).

A három kategória dinamikus összefonódásának vizsgálata jó eszköz a „pokoli logika” megértéséhez, amelyet Mike Davis ír le Los Angeles kapcsán a következő cikkben. A szöveg gondolatmenete szerint az 1970-es évek végén bekövetkező neoliberális fordulat óta egyre inkább fokozódó társadalmi polarizáció egyik szembeötlő jele egy jellegzetes városi köztéri struktúra folyamatos „újratermelése”: míg a piaci folyamatok és a közpolitikai döntések nyomán a fogyasztóerővel rendelkező középosztály számára egyre kellemebb helyek alakulnak ki, addig a szegényebb rétegek és főként a hajléktalannak fokozatosan kiszorulnak a közterületekről. Davis szerint ezek a tendenciák alapjaiban írják át a közösség és az állampolgárság fogalmait, még hozzá úgy, hogy annak egyre kevésbé lesznek részei a kisebb fogyasztóerővel rendelkező, fizikailag is kirekesztett rétegek.

Samira Kawash ezt a gondolatmenetet fűzi tovább a „hajléktalan test” és az elképzelt közösség szembeállításával. Tanulmányában a hajléktalan test „nemléttbe” kényszerítése, azaz a dzsentrifikáció folyamatával és a közterek

privatizációjával történő városon belüli „körbekergetése” a „közösség” kizáró jellegű társadalmi konstrukciójának fontos konstitutív eleme. Így legitimálódik a strukturális erőszak – ahogy a dzsentrifikáció és a privatizáció egyre inkább a városi politikák központi elemévé válik – a szimbolikus erőszak által. Ez utóbbi során a közösség diszkurzív újradefiniálása miatt egy mesterségesen teremtett határvonal választja el a hajléktalan „testeket” a „tisztá”, nem hajléktalan tagokból álló közösségtől. Így vesz el a hajléktalan-élettörténetek és -élethelyzetek komplexitása – ld. Gabi monológja! –, és így válik például a metrón fekvő, összezsugorodott hajléktalan ember a gazdasági és társadalmi rendszer anomáliájának szimbólumából egy a „normális” társadalmi működést zavaró kellemetlenségé.

A következő írásban Don Mitchell földrajztudós a „tér törvényi megsemmisítését” helyezi elemzése középpontjába, így elsősorban a strukturális erőszak és a fizikai erőszak kapcsolatára fókuszál. Írásának egyik fő állítása, hogy a strukturális erőszak változó természete miatt a fizikai erőszak megnyilvánulása is új formákat ölt. Az 1970-es évek végétől köszönt be a „rugalmas tőkefelhalmozási” rezsim, azaz a neoliberais és az ehhez köthető posztindusztriális fordulat, aminek következtében a városi önkormányzatok kettős szerepbe kényszerülnek. Egyrészt céljuk lesz a globális és egyre szabadabban mozgó tőke számára vonzóbbá tenni a városokat, másrészt létérdekükké válik a tőke körforgása miatt szükségszerűen jelentkező „kreatív rombolás”⁴ jeleinek eltüntetése. Mindezekhez az intézkedésekhez a „betört ablakok” elmélete ad ideológiai alapot, miszerint „zéró toleranciával” kell kezelni minden „rendetlenséget” az utcán – akár egyetlen betört ablakot is –, hiszen minden hasonló jelenség potenciálisan elősegíti a jövőbeli bűnesetek elkövetését, mivel azt sugallják, hogy az adott területen tolerált a „nem megfelelő” viselkedés.

A további két tanulmány is külön figyelmet fordít a „betört ablakok” elméletére, amelyet George Kelling és Catherine M. Coles fejtenek ki részletesen 1996-os könyvükben (Kelling, Coles 1996). Az elméletet először New York, majd számos más amerikai város vezetése is előszeretettel alkalmazta, és alkalmazza ma is hajléktalanellenes intézkedései legitimálására. Leonard C. Feldman a megelőző századbeli csavargótörvények és a mai hajléktalanellenes szabályozások összehasonlítása alapján arra a következtetésre jut, hogy ahogy a fejlett gazdaságokban az elmúlt évtizedekben a termelésről a fogyasztásra helyeződött át a hangsúly, úgy változott meg a hajléktalanellenes politikák funkciója. Míg korábban a tétlenség – a termelésből való kimaradás – tiltása során a csavargást és a fényűzést egyszerre tiltó rendelkezések biztosították a „rendet”, addig a posztindusztriális, fogyasztásorientált társadalmak esetében a „rend” a fogyasztás tereinek biztosításával érhető el, aminek egyik eleme az, hogy a hajléktalanokat és a fogyasztóerővel nem rendelkező társadalmi rétegeket ezekből a terekből eltávolítják. Feldman a „fogyasztói nyilvánosság” védelmének nevezi ezt a folyamatot, amelynek során – a „betört ablakok” elméletére hivatkozva – a biztonság nevében történő intézkedések

kel ironikus módon éppen a legelesettebbeket fosztják meg a politikusok attól a kevés biztonságtól, amit a közterek nyújtanak számukra.

Jeremy Waldron az elméletet védelmező komunitariánusokkal⁵ folytatott vitájának bemutatása közben még tovább megy a „betört ablakok elméletének” kritikájában. Egyrészt felveti a kérdést, hogy ha egy hajléktalan ember is lehet „betört ablak” abban a tekintetben, hogy jelenléte előrevetíti a bűnözés és a közösségi normákat sértő tevékenységek elterjedését, akkor ebben a kontextusban egy hajléktalan emberre nézve mit is jelenthet az „ablak megjavítása”. Nehéz lenne azzal érvelni, hogy például pusztán az utcán való ülés vagy a kukázás tiltásával orvosolható lenne ez a komplex probléma. Másrészt fölmerül a kérdés, hogy vajon tényleg beszélhetünk-e „az eszkalálódó, agresszív bűnözés potenciálisan állandó jelenlétéről, amely a városban bolyongva keresi a rendetlen, elhagyatott helyeket, ahol tanyát verhet”? Waldron érvelése szerint a hajléktalanság kérdésére nem lehet válasz a „zéró tolerancia” elve. Egyrészt, mert olyan embereket kitiltani a közterekről, akiknek nincs „privát terük”, egész egyszerűen embertelen, hiszen így jogilag magától a létezés jogától fosztjuk meg a hajlékkal nem rendelkezőket. Másrészt a „helyénvaló kényelmetlenség elve” értelmében a társadalom működése szempontjából igenis hasznosabb, ha az emberek szembesülnek a társadalmi problémákkal, mintha megpróbálnánk azokat láthatatlanná tenni.

Összességében elmondható tehát, hogy a Replika 71. „Hajléktalanság és kirekesztés” című száma fontos elméleti hozzájárulás a hazai tudományos diskurzushoz. A számban közölt szövegek revelatív módon vizsgálják a hajléktalanság kérdését, illetve a „tér újratermelését” (ld. Lefebvre 1991), beemelve olyan különböző diszciplínák szempontjait, mint a politikai gazdaságtan (a neoliberális/posztindusztriális fordulat hatása a várospolitikákra), a politikai filozófia (az állampolgárság és a közösség fogalmának társadalmi konstrukciója) vagy a társadalomtörténet (a csavargótörvények és hajléktalantörvények összehasonlító története). A strukturális erőszak esetében az 1970-es évektől beköszöntő neoliberális éra, a fizikai erőszak esetében az amerikai városok hajléktalanellenes törvényei, míg a szimbolikus erőszak esetében a „betört ablakok elmélete”, illetve a közösség és az állampolgárság fogalmainak konstrukciója került az írások fókuszpontjába. Ezen elméleti hozzájárulás, illetve a kritikai perspektíva mellett azonban még egy lényeges szerepe van a szám megjelenésének.

A recenzió elején is említett lapbemutató nemcsak helyszíne miatt volt különleges, a bemutatóra ellátogatók társadalmi összetétele is figyelmet érdemelt. A szerkesztők – egyben az AVM aktivistái – eltökélt szándéka volt kitörni az „akadémiai elefántcsonttoronyból”, így számos hajléktalan embert is meghívtak a beszélgetésre. Ezzel a gesztussal, hogy a hallgatóság nagyjából fele maga is érintett, a hajléktalanság elszenvedője, a szervezők fontos szimbolikus lépést tettek annak érdekében, hogy a társadalomelmélet közelebb kerüljön a társadalmi valósághoz. Amellett tehát, hogy a közölt szövegekkel

új tematikus súlypontokat jelöltek ki a hajléktalanságról folyó diskurzusban, a szerkesztők szembementek a bevett akadémiai gyakorlatokkal is, kifejezve igényüket, hogy a társadalomelméleti párbeszéd minél reflektívabb és befogadóbb legyen. Ez a lépés talán kicsivel közelebb vitt minket nemcsak a szimbolikus, hanem a fizikai és strukturális erőszak jövőbeli csökkenéséhez is.

Jegyzetek

- 1 Hajléktalanszálló és éjjeli menedékhely.
- 2 A Replika című társadalomtudományi folyóirat jellemző része a lapindító „Monológ”, amelyben egy az aktuális számban közölt tanulmányok témájához kapcsolódó mélyinterjút közölnek szerkesztett formában, monológként.
- 3 A „revansista” fordulat mára már klasszikusnak számító bemutatását New York példáján ld. Smith 1996.
- 4 A „kreatív rombolás” jelenségének kifejtéséhez és elméleti megalapozásához ld. Harvey 2006.
- 5 A komunitariánusok (például a Jogok és Kötelezettségek Amerikai Szövetsége – American Alliance for Rights and Responsibilities, AARR) a közösség védelmére hivatkozva érveltek olyan hajléktalanelenes rendelkezések mellett, mint a nyilvános helyen való alvás tiltása, illetve a köztéri kéregetőkkel szembeni rendőri fellépés fokozása.

Irodalom

- Harvey, D. (2006): Neo-liberalism as creative destruction. *Geografiska Annaler, Series B*, 2., 145–158.
- Kelling, G. L., Catherine, M. C. (1996): *Fixing Broken Windows*. Free Press, New York
- Lefebvre, H. (1991): *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Misetics, B. (2010): Otthontalan, csupa-csősz világ. Hajléktalanság és kriminalizáció Magyarországon. *Replika*, 71., 29–44.
- Smith, N. (1996): *The new urban frontier: gentrification and the revanchist city*. Routledge, New York
- Timár J. (2009): Kritika és társadalomelmélet – Néhány érv a kritikai földrajz „védelmében”. *Tér és Társadalom*, 23., 225–231.